

Шабат-Савка С. Т.
доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри сучасної української мови
*Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
м. Чернівці, Україна*

СУБ'ЄКТОЦЕНТРИЗМ СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ ОДНОСКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ: ШКІЛЬНИЙ ДИСКУРС

У синтаксичній системі української мови односкладні речення виразно протиставлені двоскладним конструкціям за способом вираження предикативності, у контексті їхніх формально-граматичних, семантичних та комунікативних параметрів. Посутньою характеристикою структурно-предикативної основи односкладних речень слугує наявність «єдиного поширеного або не поширеного залежними компонентами головного члена» [1, с. 395], який не співвідносять ні з підметом, ні з присудком, хоч формально він може уподібнюватися до одного з членів двоскладного речення, власне, про це йдеться у шкільній практиці викладання української мови.

Якщо в двоскладних реченнях співвіднесеність змісту речення з дійсністю вербалізує присудок, зокрема його способові та часові форми, то в односкладних реченнях предикативність реалізує єдиний головний член, який сам по собі, без допомоги поширювачів, може формувати відносно закінчену думку-судження, пор.: *Не дихаймо. Нехай ще ластовиння оранжеве, брунатне, золоте гойдається край синього цяминня* (М. Лазарук); *Вже ні слів, ні вдячностей не жду* (І. Жиленко). Основний зміст цієї думки, на переконання П. Дудика, формує вербалізований предикат і невербалізований суб'єкт (предмет думки і сприймання), що «усвідомлюється неозначено, дуже загально або й зовсім не уявляється в ролі виконувача дії, а тільки у вигляді певного чуттєвого образу, який сформувався під впливом конкретних вражень від таких самих фактів у навколишній дійсності» [3, с. 233]. Однак і двоскладні, й односкладні синтаксичні конструкції природно входять у дискурсивну практику комунікантів, відображають індивідуально-авторську картину світу, репрезентують інтенції мовця – суб'єкта комунікації.

Експлікація суб'єкта мовлення в односкладному реченні безпосередньо пов'язана з антропоцентричними тенденціями лінгвістики сьогодення, з проблемою визначення односкладності як окремої комунікативної категорії, з увиразненням її експресивного потенціалу в різних стилях української мови, з різними підходами вивчення

односкладних конструкцій в академічному та шкільному дискурсі. Попри значні напрацювання в царині синтаксису односкладного речення і давню історію дослідження цих синтаксичних конструкцій (В. Брицин, І. Вихованець, В. Горяний, Н. Гуйванюк, П. Дудик, А. Загнітко, І. Слинько, О. Синявський, О. Шахматов, К. Шульжук та ін.), існує чимало проблем щодо систематизації засобів односкладності та виокремлення чітких маркерів експлікації суб'єкта в односкладних реченнях.

На формально-граматичному рівні в односкладних реченнях суб'єкт відсутній, його не відтворюють ні з певної ситуації мовлення, ні з контексту, проте таке речення семантично повне, самодостатнє для втілення тих або тих інтенцій, пор.: *Тільки поверни мені Україну, Отче мій, молю тебе* (М. Лазарук); *Вчителя і дерево пізнають з плодів* (Народна творчість). Дія, позначена головним членом, виявляється формально незалежною, самостійною, але ця незалежна дія співвіднесена з суб'єктом, при цьому, як зауважує А. Загнітко, останній може мати формальний вияв у знахідному, родовому, давальному, орудному та інших відмінках [4, с. 197]. Утім, односкладні речення формально не вимагають другого головного члена, адже зміст зрозумілий і без нього. Водночас заповнення цієї «лакуни» сигналізуватиме про статус іншої синтаксичної одиниці.

Термінообшир поняття «суб'єкт» значно ширший, ніж головний член речення. У синтаксисі його ототожнюють «з підметом – на формально-граматичному рівні; з агенсом – на семантико-синтаксичному рівні; з темою висловлення – на комунікативному; з мовцем – на прагматичному рівні» [5, с. 78–79]. Нам імпонує позиція тих учених, які вважають, що суб'єкт – це мовець, актант, який означає тільки активного учасника ситуації. Саме суб'єкт як носій пізнавальної комунікативної діяльності асоціюється з концептом «Людина», з суб'єктом носія дії, стану, сприймання, відношення тощо. Суб'єкт в односкладних реченнях експліцитно не виражений, однак суб'єктоцентризм детермінує їхню семантичну структуру, зокрема конструкцій дієслівного типу (означено-, неозначено- та узагальнено-особових). Вони антропоцентричні, бо, як стверджує Е. Бенвеніст, суб'єктивність полягає в здатності мовця представити себе як суб'єкта [1, с. 293].

Експлікацію суб'єкта в односкладних реченнях виражають граматичні маркери:

1) перша особи однини та множини дієслів теперішнього часу: *Ловлю твоє проміння крізь музику беріз. Люблю до оніміння, до стогону, до сліз* (Л. Костенко); *В затінку чуда, в світлі надії так і живемо, веснам радієм* (І. Жиленко);

2) перша особи однини і множини дієслів майбутнього часу: *Посидимо за столом, вип'єм трохи сліпого дощу* (Т. Севернюк); *Як будемо живі, то будем і ситі* (Народна творчість);

3) друга особи однини і множини дієслів теперішнього часу: *Мій бідний оракуле, дивись на мене очима кольору полину, проводиш поглядом кольору попелу* (Г. Тарасюк); *Не чуєш ні Баха, ні Моцарта, ні... Мозгового* (Т. Севернюк);

4) друга особи однини і множини дієслів майбутнього часу: *Багато будеш вибирати – зостанешся зовсім не жонатим* (Народна творчість);

5) перша особи множини дієслів наказового способу: *Не обміліймо в громах, не обмаліймо* (Т. Севернюк); *Спінімо цю прекрасну мить життя* (С. Шабат-Савка);

6) друга особи однини і множини дієслів наказового способу: *Не дивись високо, бо запорошиш око* (Народна творчість); *Не дорікайте за печаль* (Т. Севернюк);

7) третя особа множини дійсного способу: *Миють квіти, і траву, і глину, і перемивають кісточки* (М. Лазарук); *Сироту лають і б'ють, та плакати не дають* (Народна творчість);

8) форма множини минулого часу дійсного способу: *Покромсали моє життя на частки, на тьмяну січку слів і суети* (Л. Костенко); *У домівку довері зачинили, посідали ближче до вогню* (І. Жиленко).

Як бачимо, у таких конструкціях увиразнена передусім дія, яку виконує суб'єкт. Не йдеться, зрозуміло, про підмет як головний член речення, а про суб'єкт, який може виявлятися / не виявлятися залежно від умов і потреб контексту чи ситуації, що засвідчує семантичну особовість односкладних речень, їхній суб'єктоцентризм.

В односкладних реченнях імпліцитний суб'єкт експлікують зокрема: особові закінчення дієслова: *По одежі нас вітають, а по мудрості садять* (Народна творчість); *О, мій невільний звільнений народ, йдеши на розп'яття* (Т. Севернюк); непрямі відмінки займенникових слів: *Не обмини мене, не обмини, а пригорни мене, а обними* (Б. Мельничук); *Скажи мені, що саме ці роки біжать по наших виснажених венах* (Т. Севернюк).

Вивчаючи односкладні речення, варто звернути увагу на особливості синтаксичної природи цих конструкцій, їхні функції, засоби ускладнення та поширення, диференціацію за засобами вираження головного члена речення, співвідносного з групою присудка чи з групою підмета. Учителеві української мови та літератури необхідно методично правильно підготувати систему вправ та завдань для підвищення синтаксичної компетенції учнів в аспекті вияву збіжних та відмінних характеристик двоскладних та односкладних речень, постійно скеровувати учнів на розуміння того, що в односкладному реченні його предикативність реалізує не підмет чи присудок, а головний член речення.

У навчальній діяльності вчитель застосовує різні форми роботи з учнями для оптимального вивчення односкладних речень, засвоєння та закріплення матеріалу. У контексті інтерактивних технологій

важливими, на наше переконання, є такі завдання, як: мозковий штурм, «словесне багатоборство», «мистецтво красномовства», інтелектуальна розминка та ін., що спрямовані на індивідуальну, парну або групову роботу учнів в класі. Важливу роль у вивченні односкладних речень відіграють творчі завдання (складання акровіршів, віршів-загадок, есеїв), спроектовані на формування гармонійно розвиненої особистості, на вироблення філологічного чуття мови й естетичного сприйняття тексту. Самостійне складання віршів, діалогічних моделей, написання творів – низка завдань, які сприятимуть засвоєнню знань, допоможуть розкрити творчу особистість як учня, так і вчителя – організатора навчально-виховного процесу, дадуть змогу методично правильно побудувати урок й ефективно організувати роботу з учнями.

Односкладні речення – самостійний тип синтаксичних конструкцій, що їх активно використовують мовці в процесі спілкування. Вони природно входять до текстів різних функціональних стилів української мови, реалізують у них емоційно-експресивні функції та комунікативний потенціал, слугують оптимальними засобами вербалізації інтенцій мовця. Ці конструкції цілком закономірно вивчають як у закладах вищої освіти, так і у школі, увиразнюючи передовсім суб'єктоцентризм їхньої семантичної структури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика. М.: Прогресс, 1974. 448 с.
2. Грищенко А. П. Односкладне речення. Українська мова: енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк та ін. К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. С. 395–397.
3. Дудик П. С. Односкладні речення. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / за заг. ред. академіка І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1972. С. 232–262.
4. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: монографія. Донецьк : ДонНУ, 2001. 662 с.
5. Шабат-Савка С. Т. Категорія комунікативної інтенції в українській мові: монографія. Чернівці: «Букрек», 2014. 412 с.